

مطالعه نشانه‌شناسی جنسیت زن در نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان

چکیده

مرگ به‌عنوان حقیقتی تأثیرگذار در زندگی انسان‌ها همواره منجر به شکل‌گیری ارزش‌های فرهنگی مختلفی شده است. بخشی از بنیادهای فکری جامعه در رفتارهای مرتبط با مرگ، از جمله روش‌های تدفین، سوگواری، سنگ‌قبرها و نشانه‌گذاری روی آن‌ها نهفته شده است که در استان گلستان نیز مورد توجه بوده است. هدف این پژوهش، نشان‌شناسی نمادهای مرتبط با زنان بر روی سنگ‌قبرهای استان گلستان است. این علائم با الگوی نشانه‌شناسی پیرس که نشانه‌ها را به سه دسته شمایی، نمایه‌ای و نمادین تقسیم‌بندی کرده، مورد تحلیل قرار گرفته است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که نشانه‌های شمایی، نمایه‌ای و نمادین جنسیت زن چگونه بر روی سنگ‌قبرهای استان گلستان تصویر شده است؟ و این نشانه‌ها دارای چه مفاهیمی هستند؟ روش تحقیق به شیوه توصیفی-تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات به صورت مطالعه کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی انجام گرفته است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که نشانه‌های شمایی در سنگ‌قبرهای زنان به دلیل منع مذهبی استفاده نشده است و بیشتر از نشانه‌های نمایه‌ای و نمادین که بیانگر شخصیت، شغل و مذهب فرد متوفی است و دارای بار معنایی فرهنگی می‌باشند، استفاده شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی نقوش مقبره زنان در استان گلستان.
۲. بررسی علل اجتماعی، مذهبی و اجتماعی نقوش سنگ‌قبرهای زنان استان گلستان.

سؤالات پژوهش:

۱. در مقبره زنان در استان گلستان از چه نقوشی استفاده شده است؟
۲. نشانه‌شناسی جنسیت زن در نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان حاکی از چیست؟

کلیدواژه‌ها: استان گلستان، نشانه‌شناسی، فرهنگ، سنگ قبر، جنسیت زن.

مقدمه

روبه‌رو شدن با مسئله مرگ، باعث به‌وجود آمدن آداب اجتماعی مذهبی و استفاده از نشانه‌ها و متون مرتبط با یادمان مرگ شده است. سنگ‌قبرها از بارزترین یادمان‌هایی است که برای انسان خفته در خاک ساخته می‌شوند. از گذشته تا کنون، بر روی سنگ‌قبرها چه به‌صورت خطی و چه به‌صورت تصویری نشانه‌گذاری انجام می‌شود تا راهی برای آشنایی با اندیشه و فرهنگ و اعتقادات شخص متوفی باشد. استفاده از نقوش در قالب نشانه بر روی سنگ‌قبرها امری بسیار رایج بوده است. این نشانه‌ها شامل نقوش گیاهی، حیوانی، انسانی، ابزار و وسایل، هندسی و کتیبه‌نگاری بوده‌اند. استفاده از این نقوش در ابتدا احتمالاً به دلیل بی‌سوادی عامه مردم و عدم توانایی خواندن نوشته‌های روی سنگ‌قبرها ایجاد شده است (صفی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۵). یکی دیگر از نشانه‌های قابل توجه در سنگ‌قبرها تفکیک جنسیتی است و اینکه چگونه می‌توان زن و یا مرد بودن فرد متوفی را بر اساس نشانه‌های غیرزبانی بر روی سنگ‌قبرها نشان داد.

در پژوهش پیش رو علاوه بر بررسی نشانه‌های جنسیت زن بر روی سنگ‌قبرهای استان گلستان، تحلیل نشانه‌ها از منظر نظریه نشانه‌شناسی پیرس می‌باشد. چارلز سندرس پیرس پدر فلسفه علمی و منطق‌دان برجسته آمریکایی که خود از اندیشه‌های جان لاک تأثیر پذیرفته است، نشانه‌شناسی را شاخه‌ای از منطق می‌داند که در آن دانش نشانه‌ها بررسی می‌شود. از نظر او نشانه‌شناسی روندی است که در آن ارتباطی به‌وسیله نشانه‌ها برقرار می‌شود. به بیان ساده، پیرس پیوند میان ذهن آدمی و جهان خارج یا فرایند دانستن را به سه طریق شمایی، نمایه‌ای و نمادین می‌داند. پرسش اصلی پژوهش این است که از نظر تاریخی، نشانه‌های مرتبط با جنسیت زن در سنگ‌قبرها به چه شکل بوده و این نشانه‌ها دارای چه مفاهیمی هستند؟ برای پاسخ به این پرسش از تحلیل نشانه‌شناسی پیرس بهره گرفته شده است. در ابتدا، به نقوش به‌کار رفته در سنگ‌قبرهای استان گلستان و نشانه‌های جنسیت زن بر روی سنگ‌قبرها اشاره خواهد شد و پس از آن، به تحلیل نمونه سنگ‌قبرهای تصویری پرداخته و پس از بررسی موارد فوق، در نهایت، نتیجه نهایی ارائه می‌شود.

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده که در آن مطالعه نشانه‌شناسی جنسیت زن در نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان با رویکرد نشانه‌شناسی و الگوی چارلز سندرس پیرس صورت گرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی می‌باشد که از منابع مکتوب و مشاهده و عکس‌برداری بهره برده شده است. جامعه آماری و قلمرو مکانی این پژوهش به‌صورت میدانی، شامل منطقه استان گلستان و قبرستان‌های دوره اسلامی آن می‌باشد. از بین سنگ‌قبرهای ۳ قبرستان و موزه باستان‌شناسی گرگان، حدود ۲۰۰ نمونه عکس‌برداری شد که ۱۲ مورد آن که در رابطه با جنسیت زن بود مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

با بررسی دقیق و جست‌وجو در پژوهش‌های مختلف، مشخص شد که تاکنون مطالعه‌ای مستقل در رابطه با موضوع مقاله حاضر صورت نگرفته است. با این حال، می‌توان از برخی منابعی که در حوزه نشانه‌شناسی سنگ‌قبرها نگاشته شده‌اند برای پیشبرد این مقاله اشاره کرد. مقاله «درآمدی بر نحوه شکل‌گیری نقوش در سنگ‌گورهای منطقه سفیدچاه» نوشته اعظم‌زاده و پورمند (۱۳۸۸)، درباره نشانه‌های تصویری و اعتقادات در شکل‌گیری این نقوش صحبت می‌کند و به پیشینه کهن آن‌ها در قبل و بعد از اسلام در منطقه می‌پردازد. مقاله «بازتاب نمادها و نشانه‌های شغلی در سنگ‌قبور آرامنه» نوشته براتی و افروغ (۱۳۹۰)، نمادهای شغلی آرامنه بر روی سنگ‌قبرهای موجود در جلفای اصفهان را مورد بررسی قرار داده است. در مقاله «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبور قبرستان تخت‌فولاد اصفهان (با تأکید بر

نقوش حیوانی شیر و ماهی)» صفی‌خانی و همکاران (۱۳۹۳)، به بررسی نقوش حیوانی، انسانی و انتزاعی سنگ‌قبرهای این قبرستان پرداخته‌اند. رحمانی و قربانی (۱۳۹۳)، در مقاله «نشانه‌شناسی فرهنگی نقوش سنگ‌قبر: با تأکید بر نقش شانه در تخت‌فولاد اصفهان» به نشانه‌شناسی نقش شانه با توجه به نظریات فردینان دو سوسور اشاره نموده است که در آن در پی فهم دلالت‌های فرهنگی و مذهبی نقش شانه است. بلال شانواز (۱۳۹۵)، در مقاله «بازشناسی سنگ‌قبر تاریخی زنان در گورستان شهر دلبران» به بررسی نقوش و کتیبه‌های سنگ‌قبرهای زنان می‌پردازد و اشاره می‌کند که تفاوتی از لحاظ نقش و نوشته در سنگ‌قبرهای زنان و مردان وجود ندارد.

نتیجه‌گیری

آنچه که در تحلیل و بررسی نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان از دیدگاه نشانه‌شناسی پیرس مشخص شد، این است که برخی از نقوش نیاز به رمزگشایی دارند و جزء نشانه‌های وضعی از دیدگاه پیرس می‌باشند یعنی نشانه‌هایی که میان صورت و مفهوم آن، همچنان رابطه همجواری و پیوستگی وجود دارد اما این رابطه قراردادی است نه ذاتی و خود به خودی، و نیاز به آموزش دارد و به قصد ایجاد ارتباط است. برخی از نشانه‌های نمادین در قبرستان‌ها براساس موقعیت جغرافیایی و باورها و عقاید بومی منطقه و با توجه به طبیعت منطقه و آداب و رسوم خاص حک شده‌اند و همچنین براساس طبقه‌بندی برخی نقوش به کار رفته در سنگ‌قبرها، هم جزء نشانه‌های شمایی و هم جزء نشانه‌های نمادین می‌باشند؛ از جمله شانه، قیچی، گلاب پاش، نقوش ابزار و اشیاء، که در برخی سنگ‌قبرها با چنان ظرافتی نقش شده‌اند که هم به ابزار شباهت کامل دارند و هم اینکه نماد شغل متوفی می‌باشند.

در نمونه سنگ‌قبرهای منتخب که متعلق به دوران اسلامی هستند نکته‌ای که وجود دارد این است که تعداد قبرهای متعلق به زنان نسبت به مردان کم‌تر و همچنین نقوش حکاکی شده بر روی این سنگ‌قبرها رابطه‌ای مستقیم با جایگاه فرد متوفی داشته‌اند؛ یعنی هرچه نقوش بیشتر، نشان‌دهنده این است که فرد متوفی جایگاه والاتری در جامعه داشته است. همچنین استفاده از ابزار و وسایل به‌عنوان نشانه جنسیتی در صورت اشاره به شغل متوفی نمایه‌ای و در صورت بازنمایی جنسیت، نشانه نمادین محسوب می‌شود. سنگ قبر تصویری از زنان ایران به‌عنوان نشانه شمایی یا وجود ندارد و یا اگر هم وجود داشته باشد تعداد آن‌ها بسیار اندک است. مسئله حذف نشانه‌های شمایی زنان در جامعه، به دلایل مذهبی و یا فرهنگی-اجتماعی بوده است. جایگزینی نشانه نمادین گل، شمع و یا شمعدان به‌جای نشانه شمایی متوفی، به تدریج پذیرفته و به یک پیش‌فرض فرهنگی تبدیل شد. قابل ذکر است که استفاده از تصویر، امروزه یک امر سلیقه‌ای است. می‌توان گفت استفاده از تصویر، صرفاً برای بازماندگان و زنده نگه داشتن یاد متوفی کاربرد داشته است که برخی، از نشانه‌های نمایه‌ای یا نمادین استفاده می‌کنند؛ اما مسئله این است که جامعه نباید به اجبار یا به دلیل امر عرفی، نشانه نمایه‌ای و نمادین را جایگزین نشانه شمایی کند.

منابع و مآخذ:

احمدی، بابک. (۱۴۰۰). از نشانه‌های تصویری تا متن: به سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری؛ چاپ نوزدهم، تهران، مرکز.

پویان، جواد، و خلیلی، مزگان. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای دارالسلام». کتاب ماه هنر، ش ۱۴۴، صص ۹۸-۱۰۷.

تناولی، پرویز. (۱۳۸۸). سنگ قبر. چاپ اول، تهران: انتشارات بن‌گاه.

چندلر، دانیل. (۱۴۰۰). مبانی نشانه‌شناسی. مترجم: مهدی پارسا، چاپ هفتم، تهران: سوره مهر.

- دینه سن، آنه ماری. (۱۳۹۰). درآمدی بر نشانه‌شناسی. مترجم: مظفر قهرمان، چاپ چهارم، تهران: پرسش.
- سبحانی، سید جعفر. (۱۳۹۳). فرهنگ لغات و اصطلاحات عرفانی. چاپ دهم، تهران: طهوری.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۹۸). نشانه‌شناسی کاربردی؛ چاپ ششم، تهران: علم.
- سعید، عصام، و عایشه، پارمان. (۱۳۹۹). نقش‌های هندسی در هنر اسلامی. مترجم: مسعود رجب‌نیا، چاپ هفتم، تهران: انتشارات سروش.
- شوالیه، ژان، و آلن گربران. (۱۴۰۰). فرهنگ نمادها. مترجم: سودابه فضائلی، چاپ پنجم، تهران: کتابسرای نیک.
- صداقت، معصومه. (۱۳۸۴)، «مضامین مذهبی در خط نگاره‌های سنگ مزارها و محراب‌های موزه ملی»، مطالعات هنر اسلامی، ش ۳، صص ۹۶-۷۷.
- صفی‌خانی، نینا، احمدپناه، سید ابوتراب و خدادادی، علی. (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تأکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)»، هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، ش ۴، صص ۷۶-۶۷.
- ضیمران، محمد. (۱۳۸۳). درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر. چاپ دوم، تهران: نشر قصه.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۹۲). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. مترجم: ملیحه کرباسیان، چاپ دوم، تهران: انتشارات فرشاد.
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۷). سنگ مزارها و کتیبه‌های تاریخی گرگان و استرآباد. چاپ اول، تهران: حروفیه.
- مهرگان، آروین. (۱۳۸۵). دیالکتیک نمادها: پژوهشی در ساخت‌گریزی ذهن. چاپ دوم، اصفهان: فردا.
- هال، جیمز. (۱۳۹۸). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. مترجم: رقیه بهزادی، چاپ هشتم، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.